

**Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»**

Бондаренко Альбіна Володимирівна

УДК: 340.12+94+1+008

ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук**

Одеса – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

кандидат філософських наук, доцент
Кавалеров Анатолій Анатолійович,
Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», доцент кафедри філософії та соціології.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Івакін Олексій Аркадійович,
Національний університет «Одеська юридична академія», професор кафедри філософії;

кандидат філософських наук, доцент
Соловійова Ірина Іванівна,
Одеський національний морський університет, доцент кафедри філософії факультету економіки та управління підприємством

Захист відбудеться «___» _____ 2013 року о ___ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.02 при Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 74.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розіслано «___» _____ 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Балашенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останнім часом в умовах «антропоцентричного повороту» в гуманітарних і соціальних науках сталася переорієнтація наукового інтересу з вивчення суспільних структур і процесів на аналіз їх особового, людського наповнення. Відбувається явне зростання інтересу до антропологічної інтерпретації культури в її індивідуально-особовому аспекті, до реального змісту буденного життя і свідомості людей, символічних систем, звичаїв і цінностей, психологічних установок, стереотипів сприйняття і моделей поведінки.

Так, в наукове застосування вводиться термін – «ментальність» або «менталітет», що позначає глибинні структури національного характеру, фундаментальні характеристики народного духу, архетипічні прояви масової психології. Це «оазисна» картина світу, що знаходиться десь на кордоні свідомого і несвідомого, мотивує доведені до автоматизму психологічні і поведінкові реакції на належне і неналежне, добро і зло, справедливе і несправедливе і ін., є деяке «колективне несвідоме», граюче значиму роль в світовідчужанні і поведінці людей.

Вивчення ментальності – не лише особлива сфера культурологічних досліджень, але і порівняльне широке міжгалузеве поле наукових інтересів. Ментальність сьогодні є категорією культурології, історії, соціології, етнології, психології, лінгвістики і в кожній науковій спеціальності отримала своє специфічне тлумачення. В зв'язку з цим дослідження правової ментальності дає новий ракурс бачення і розуміння ряду проблем, пов'язаних з розвитком в нашій країні правової держави і цивільного суспільства.

Актуальність, теоретична й практична значимість, недостатність дослідження природи, сутності та особливостей національної правової ментальності визначили вибір теми **наукового завдання**, сутність якого полягає у соціально-філософській рефлексії своєрідності і специфіки правової ментальності, а також у визначенні її місця в структурі національної культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до наукової тематики кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» - «Інноваційність в методології і технології наукового і соціального пізнання» (№0109U000194) (тема дисертації затверджена вченою радою університету протокол № 8 від 29.04.2010 р.). Дане дисертаційне дослідження стосується проблем пізнання суті і специфіки національного правового менталітету.

Мета дисертаційного дослідження – виявити місце правової ментальності в національній культурі.

Досягнення поставленої мети обумовило вирішення ряду **завдань**:

- розглянути правову ментальність як культурно-історичний феномен;
- визначити місце правової ментальності в структурі правової свідомості;
- дослідити становлення категорії «право» у європейській та національній філософській думці;
- проаналізувати існуючі дефініції правової ментальності у сучасній філософській та правознавчій літературі;
- розглянути правову ментальність у контексті етнічної ментальності;
- визначити специфіку правової ментальності українського соціуму у діяхронії та синхронії;
- виявити причини, наслідки та шляхи подолання феномену правового нігілізму як деформації правової ментальності.

Об'єкт дослідження – національна культура.

Предмет дослідження – правова ментальність в структурі національної культури.

Методи дослідження. У роботі автором були застосовані філософські, загальнонаукові та спеціально наукові методи дослідження, а також загальні принципи наукового пізнання: обґрунтованість, об'єктивність та всебічність до висвітлення досліджуваної проблеми.

За допомогою історико-філософського метода пізнання здійснювалося дослідження правової ментальності як культурно-історичного феномену, а системно-структурний метод пізнання допоміг визначити місце правової ментальності в структурі правової свідомості.

Порівняльно-філософський метод був використаний при дослідженні становлення генезису категорії «право» у європейській та національній філософській думці.

Використаний формально-логічний метод дозволив провести аналіз та синтез дефініцій правової ментальності у сучасній філософській та правознавчій літературі.

Історико-логічний метод пізнання допоміг розглянути правову ментальність у контексті етнічної ментальності, а порівняльно-історичний метод – визначити специфіку правової ментальності українського соціуму у діяхронії та синхронії.

Метод аналізу та синтезу використовувався при виявленні причин, наслідків та шляхів подолання феномену правового нігілізму як деформації правової ментальності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в рамках соціально-філософської рефлексії виявлені витoki, характерні особливості та зміст правової ментальності української нації.

Вперше:

- розглядається правова ментальність як феномен самосвідомості людини,

що формується на підсвідомому рівні та впливає на характер правової свідомості як окремої людини так і соціуму в цілому;

– проаналізована національна правова ментальність як бінарний феномен, у якому суперечливо взаємодіють діаметрально протилежні елементи, такі як: індивідуалізм, активність, раціональність і пасивність, конформізм, фаталізм, що виражаються як нормативно-правова екстравертність та нормативно-правова інтровертність, створюючи складну картину правової дійсності;

уточнено:

– особливість структурного утворення правової свідомості, що є елементом єдиної системи суспільної свідомості і яка, по-перше, підпорядковується певним загальним для всіх елементів суспільної свідомості закономірностям формування і функціонування та деяким загальним закономірностям внутрішньої структури і, по-друге, має свою специфіку, яка дозволяє розглядати її як відносно самостійне утворення, що займає в суспільній структурі своє особливе місце та виконує тільки їй притаманні функції;

– визначення правової ментальності як знання і розуміння права, що базується на відчутті справедливості і рівності та визначає певний тип правового мислення та правових відносин;

отримало подальший розвиток:

– аналіз причин, наслідків та шляхів подолання феномену правового нігілізму, який значно деформує правову ментальність та гальмує процеси розвитку правової держави, громадянського суспільства та демократичних перетворень українського соціуму взагалі;

– дослідження історії формування українського етносу, а потім і української нації в діахронії та синхронії, стосовно генезису національної свідомості взагалі та своєрідності генезису національної правової ментальності окремо.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані в процесі дослідження практичні рекомендації спрямовані на вирішення актуальної і соціально значущої проблеми побудови правової держави та громадського суспільства в Україні.

Ідеї і положення, обґрунтовані в дисертації, можуть бути використані для подальшого наукового дослідження проблеми правової ментальності, правової свідомості та правової культури українського суспільства, а також при розробці програм, методик, посібників та підручників з таких дисциплін, як: філософія права, сучасна соціальна філософія, правова психологія, ментологія, українознавство та інші.

Апробація результатів дослідження. Основні висновки і положення роботи обговорювалися на методичних семінарах кафедри філософії та

соціології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, на міжнародних науково-практичних конференціях: Міжнародна наукова конференція «Традиції та інновації в науці та освіті XXI століття» (Одеса, 30 вересня – 01 жовтня 2010 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання в сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Луганськ, 17-19 травня 2011р.); Міжнародна наукова конференція «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 2-3 жовтня 2012 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє висвітлення у 8 публікаціях. Усі публікації є авторськими, серед них 5 статей опубліковано в спеціалізованих наукових фахових виданнях з філософії, 3 – тези доповідей за матеріалами конференцій.

Структура дисертаційної роботи та її обсяг. Мета та завдання дослідження визначили послідовність викладу матеріалу та структуру роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на сім підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел, який містить 222 найменування. Основна частина роботи викладена на 156 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі викладено актуальність теми дисертаційної роботи, показаний її зв'язок з науковими програмами та планами, визначені об'єкт, предмет, мета, завдання і методи дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, наведено дані про їх апробацію.

Перший розділ «Правова ментальність: своєрідність генезису» присвячений розгляду генези правової ментальності як культурно-історичного феномена та аналізу структури правової свідомості для визначення місця та ролі в ній правової ментальності.

Підрозділ 1.1. «Правова ментальність як культурно-історичний феномен» містить у собі осмислення становлення та розвитку правової ментальності, що розвивалась як необхідність теоретичного осмислення таких явищ людської культури як право, закон, держава, політика, мораль, справедливість, рівність, добро тощо.

Проведений аналіз джерел, присвячених проблемі виникнення й розвитку феномена правової ментальності, показав, що даний феномен виникає і починає розвиватися одночасно з появою права як звичаю або традиції на певній стадії розвитку культури того або іншого соціуму. Тобто, правова ментальність виступає у даному контексті як мислення про сутність, сенс та місце у соціальному бутті державотворчих та правових явищ. Оскільки уявлення про

сутність держави та права змінювалось на протязі тривалого часу, змінювався й зміст правової ментальності.

Досить розвинуте уявлення про право знаходимо вже у стародавньої міфології, а його зміст повністю збігається з уявленням про божественну справедливість як основу, сенс і мету людських стосунків. У даному контексті йдеться про об'єктивні безумовні першооснови закону і держави, тобто, по суті, про ідею природного права. Проте вже в античній культурі такі мислителі, як Геракліт, Демокрит, Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель, софісти та стоїки протиставляли природне право штучним законам. Відповідність або невідповідність людських законів природі (і природному праву) виступає як критерій і мірило їх справедливості або несправедливості. Новим сенсом і змістом правова ментальність наповнюється римськими юристами, творцями юриспруденції як науки, яка разом із вченням про право включає і правове вчення про державу. Важливе значення, в зв'язку з цим, мало поділ права на публічне і приватне право. Згідно Ульпіану, публічне право "відноситься до положення римської держави", а приватне право "відноситься до користі окремих осіб". Середньовічні юристи культивували римське право як зразок, у принципах і положеннях якого вони знаходили досконалі засади права, співзвучні з правом природним, божественним. Так Фома Аквінський, слідуючи Ульпіану, характеризує справедливість як незмінну і постійну волю надавати кожному своє. Проте вже в подальший Новий час джерелом природного права оголошується людський розум. Саме у цю епоху в європейській правовій філософії починає мінятися розуміння природного права і фактична його підміна правом позитивним. Характерною особливістю правової ментальності Нового часу з'явилася відмова від теократичного ідеалу, прагнення до автономії і до самовизначення через самодостатність особи, гімн людському розуму, який без опори на божественне одкровення намагається досягнути безмежний Всесвіт і його закони.

Другий підрозділ першого розділу «Правова ментальність як основа правової свідомості» присвячений дослідженню феномену правової ментальності, її становленню та розвитку у філософській думці. Теоретико-методологічною основою цього підрозділу є праці А. Алексєєва, К. Бельського, О. Грошева, П. Давидова. І. Ільїна, М. Ковалю, П. Недбайла, П. Сорокіна, І. Фарбера, В. Чефранова та інших. Дослідження правового мислення та відношення до права проводилось у контексті дослідження правової свідомості, концепція якої була найбільше повно розроблена відомим російським філософом І. О. Ільїним. У радянські часи проблемі правосвідомості стала приділятися увага тільки починаючи з 50-х років, причому спочатку представниками галузевих наук і тільки потім вченими-правознавцями. Так, відомий радянський правознавець П. Е. Недбайло намагався дати більш широке визначення соціалістичної правосвідомості як сукупності поглядів, ідей,

уявленнь робочого класу й усіх працюючих мас про соціалістичне право й законності, про право й законності експлуататорського суспільства і т.д., тобто правосвідомість обмежується правовою ідеологією. Але вже І. Є. Фарбер, ґрунтуючись на положеннях, що містяться в працях А. Лабріоли та Г. В. Плеханова, виділив у правової свідомості сфери не тільки правової ідеології, але й правової психології.

Подальший розвиток досліджень правової свідомості у радянській філософсько-правовій науковій думці сприяло розгляду такого елементу правосвідомості як права культура що є якісним станом правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи - станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності й правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини. І лише на початку 90-х років минулого століття філософська та права думка звертаються до окремого дослідження правової ментальності, що було пов'язане з зростанням інтересу до антропологічної інтерпретації культури в її індивідуально-особовому аспекті, до реального змісту буденного життя і свідомості людей, символічних систем, звичаїв і цінностей, психологічних установок, стереотипів сприйняття і моделей поведінки. Ментальна компонента правосвідомості виконує функцію своєрідної призми, через яку сприймається суб'єктом суспільно-права реальність. Її важливою складовою є ті уявлення про форми і організації соціально-права буття, що історично склалися і транслуються з покоління в покоління і можуть піддаватися повільній корекції відповідно до вимог часу. Ще П. Я. Чаадаєв відзначав в «Філософічних листах», що народи – це такі ж етичні істоти, як і окремі особи, лише їх виховують століття, а окремих людей – роки. Оскільки зміни менталітету відбуваються повільно, а розвиток сучасного життя стає усе більш динамічним, то виникає дисонанс між цими взаємозалежними процесами. Протиріччя між установками менталітету і вимогами часу особливо сильні у народів, які вимушені «доганяти» передові нації, що задають ритм світовому історичному прогресу. Тож дослідження правової ментальності набуває гостроти та актуальності саме під час суттєвих соціально-політичних трансформацій як сутнісна основа правової свідомості, тому що саме в ній на глибинному підсвідомому рівні перетинаються і права психологія, і права ідеологія, і права культура.

Другий розділ дослідження «**Методологічні засади дослідження правової ментальності у національній культурі**» присвячений подальшому теоретичному дослідженню правової ментальності як філософської категорії, яка тісно пов'язана з генезисом категорії «права», що розвивалася у європейській та вітчизняній філософській та правовій думці, а також аналізу та

обґрунтуванню саме дефініцій правової ментальності, що почали формуватися у сучасній вітчизняній ментології.

У першому підрозділі другого розділу «Категорія «право» в європейській та національній філософській традиції» проведено детальний аналіз становлення категорії «право» у європейській та вітчизняній філософській та правовій думці. Теоретико-методологічну основу даного підрозділу становлять роботи таких європейських та російських філософів, як Ф. Бекон, М. Бердяєв, Т. Гоббс, Г. Гегель, І. Кант, І. Кіреєвський, Дж. Локк, М. Монтескьє, П. Новгородцев, Ж.-Ж. Руссо, В. Соловйов; праці російських та українських правознавців таких як: М. Володимирський-Буданов, М. Василенко, М. Грушевський, І. Данілович, О. Демченко, М. Іванішев, М. Коркунов, Ф. Леонтович, М. Максимейко, Д. Міллер, К. Неволін, П. Редькін, М. Слабченко, Б. Чичерін, О. Шпаков, М. Ясинський та інші.

Зусиллями цих дослідників було зроблено істотний внесок до проблематики розрізнення і співвідношення права і закону, до порозуміння взаємозв'язку свободи і закону в державному стані, до трактування необхідного внутрішнього зв'язку між свободою і правом, свободою і законом (природним і цивільним), що сприяло розвитку національної правової ментальності на високому професіональному рівні. Головною проблемою, якій приділялась увага більшості дослідників стала проблема змісту природного та позитивного права, проблема співвідношення їх з мораллю і моральністю. Завдяки багатоаспектному дослідженню змісту та сенсу категорії «право» на початку ХХ століття у філософській традиції склалося уявлення про природне й позитивне право як про несумісні явища соціального життя. Подальший розвиток філософсько-правових досліджень у минулому столітті набуває широкого розмаху. Спадкоємність з колишніми філософсько-правовими ученнями (неокантіанство, неогегельянство) помітно доповнюється новими ідеями і підходами, розробкою цілого ряду нових концепцій (релігійного, екзистенціального, позитивістського та ін. значення). Щодо української правової думки, то вона формувалася у складі російської або польської філософії права і тільки наприкінці ХІХ та на початку ХХ століття почала відокремлюватися у самостійне утворювання. Зокрема, велику роботу по вивченню державного права минулого українських земель зробили історики кінця ХІХ початку ХХ століття – Д. Багалеї (магдебурзьке право), О. Львівський, Д. Міллер, О. Лазаревський, В. Мякотін, О. Кистяковський (держава і право епохи Гетьманщини).

Наприкінці ХХ століття в європейській філософській та юридичній думці намітилася тенденція відродження сенсу і значення природного права. Що ж до трактування категорії «права» в сучасній українській юридичній і філософській думці, то тут можна спостерігати ті ж тенденції, що і в європейській філософії права ХХ століття. Роздуми з приводу відродження природного права і максимального наближення до нього за сенсом і значенням

права позитивного зустрічаються в роботах таких авторів, як Ю. Дмитрієнко, О. Івакін, М. Конох, Л. Кушинська, О. Мельнічук, С. Максимов, М. Цимбалюк та у багатьох інших, що свідчить про позачасову цінність і актуальність розгляду категорії «права» як в культурно-історичному, так і в соціально-філософському ракурсі.

Генезис категорії «право» сприяв збагаченню змісту правової ментальності, піднесенню її проблематики на високий теоретичний та професіональний рівень та став підґрунтям нового напрямку сучасної соціально-філософської думки - правової ментології.

У другому підрозділі другого розділу «Обґрунтування дефініції правової ментальності» було проведено аналіз дефініцій правової ментальності, що існують у сучасній філософській і юридичній літературі, з метою виявлення основних тенденцій в її дослідженні. Теоретико-методологічною основою цього підрозділу стали дослідження сучасних науковців: В. Байніязова, Ю. Дмитрієнка, Л. Коваленко, Д. Міняйло, В. Синюкова та інших.

Коли правова ментальність аналізується в структурі правової свідомості, яка, в свою чергу, виступає елементом суспільної свідомості, то, як правило, мають на увазі певний набір установок, стереотипів мислення і сприйняття, що утворилися в результаті тривалого історичного періоду в свідомих і несвідомих структурах масової свідомості і що виявляються як правова дійсність даного соціуму. У той же час іде мова про правову ментальність особистості, що народилася в певному соціумі або прожила в ньому досить тривалий період свого життя та увібрала певний набір установок, що існували в цьому соціумі, і стереотипів мислення та сприйняття. Мається на увазі певні праворозуміння і правовідношення особистості до існуючої правової дійсності.

Дослідники правової ментальності дуже часто плутають ці рівні, даючи ті або інші дефініції даному феномену, що ускладнює його дослідження і плутає самих дослідників, доводячи кількість дефініцій до безкінечності, за принципом: скільки вчених, стільки й образів правової ментальності. Дана обставина дозволила сформулювати своє бачення правової ментальності, яке зводиться до наступного положення: правова ментальність – це знання і розуміння права, що базується на відчутті справедливості й рівності та визначає певний тип правового мислення та правових відносин.

З моменту поділу права на природне й позитивне, а з епохи Нового часу і зростання антагонізму між ними, починає ділитися за своїм сенсом і змістом і правова ментальність - на позитивну і природну. Подальший розвиток світсько-раціоналістичної цивілізації призвів до заперечення права природного і затвердження права позитивного, відповідно правова ментальність переживає цілий ряд трансформацій, вона формується як суперечливе утворення, що не могло не позначитися на стані правової свідомості нашого соціуму.

Ускладнення соціального життя сприяло ускладненню структури правової ментальності. Розвиток світської освіти сприяв появі професійних юристів, правова ментальність яких значно відрізняється за своїм змістом від буденної, а поява філософських і правознавчих робіт виводить зміст правової ментальності на теоретичний рівень. На даний час ми можемо розрізняти як мінімум три рівні правової ментальності – побутовий, або масовий, професійний і теоретичний. Причому в нашій країні ці три рівні не знаходяться в гармонійних стосунках один з одним, що також є причиною деформації правової ментальності.

Третій розділ дисертації «Специфіка, сутність та роль правової ментальності у національній культурі» присвячений дослідженню специфіки, сутності та ролі правової ментальності у національній культурі. Теоретико-методологічною основою даного розділу стали праці дослідників безпосередньо менталітету, таких науковців як Є. Р. Борінштейн, Ю. А. Добролюбська, А. І. Кавалеров, А. А. Кавалеров, О. В. Лісеєнко, Т. М. Поплавська, праці дослідників свідомості, правової та політичної свідомості, таких науковців як О. А. Івакін, Н. П. Гедікова, М. С. Конах, О. П. Пунченко; праці дослідників історико-культурних аспектів національної свідомості таких дослідників як М. І. Романенко, О. В. Халапсіс, М. Ф. Цибра, та праці з методології науки І. В. Єршової-Бабенко, І. Г. Мисик.

Перший підрозділ третього розділу «Правова ментальність у контексті етнічної ментальності» присвячений аналізу змісту етнічної ментальності та впливу її складових на формування правової ментальності.

Даний аналіз був зроблено на базі концепцій О. Гуревича, Л. Гумільова, Р. Додонова, М. Ковальзона, О. Ульодова та К. Юнга.

Для того, щоб зрозуміти, на якому рівні етнічної ментальності почала розвиватися правова ментальність і які чинники сприяли даному процесу, ми розглянули зміст етнічної ментальності, який змінювався в процесі її генезису. У результаті нашого дослідження прийшли до висновку, що на зміст етнічної ментальності впливає цілий ряд чинників як природного, так і соціального характеру, які знаходять закріплення в етнічному генофонді і виявляються в особливостях колективної психіки. Серед них географічне середовище; специфіка господарської діяльності; ритм, темп, спосіб життя; психоенергетичні особливості етносу, пасіонарність; соціальна історія; специфіка інтерсуб'єктивних комунікацій, у т.ч. мова; особливості духовного життя, включаючи релігію; оптимальний тип саморегуляції спільності тощо. Виділяючи названі детермінанти етнічної ментальності, слід підкреслити, що ні кожна з них окремо, ні всі разом не в змозі зумовити специфіку етнічного світосприймання, якщо їх розглядати поза процесом людського спілкування (комунікації). Усі перераховані детермінанти етнічної ментальності повною мірою відносяться і до правової ментальності, активно впливаючи на її генезис.

Досліджуючи етнічну ментальність, можна досить точно визначити коріння правової ментальності, яке закладене в звичаях, обрядах, традиціях і табу. І якщо наука, мистецтво, релігія і філософія належать до елементів духовної сфери, що мають яскраво виражену світоглядну функцію, то мораль, право, політика скеровані більше на регулювання суспільних стосунків, ніж на створення «образу світу». Тому взаємодія їх з етнічним носить характер «зворотного зв'язку»: тут вже не ментальність визначає стан елементів духовної сфери, а швидше, навпаки, політика, право і мораль детермінують зміст правової ментальності.

У другому підрозділі третього розділу «Специфіка правової ментальності українського соціуму в діяхронії та синхронії» визначено вплив історичних, політичних та культурних чинників на утворення специфіки української правової ментальності. Теоретико-методологічну основу цього підрозділу склали дослідження Д. Антоновича, М. Бердяєва, І. Бичка, В. Гудзя, Р. Додонова, М. Костомарова, А. Кульчицького, В. Липинського, Ю. Липи, Д. Чижевського, В. Щербаковського, Я. Яреми, В. Янова та інших.

Український етнос формувався під впливом багатьох чинників або детермінантів, про які вже йшла мова в попередньому параграфі. Усі перераховані детермінанти в однаковій мірі вплинули і на становлення правової ментальності українського етносу. При аналізі типу правової ментальності тієї або іншої нації ми можемо виділити два основних аспекти: діяхронічний і синхронічний. Історичне дослідження діяхронічне за визначенням: воно має на меті показ історії, тобто змін у часі. Але суспільство є єдиним, цілим і тому потребує розгляду як структурна єдність, що ставить перед дослідником проблеми синхронного аналізу системи.

Тип правової ментальності нації, зберігаючи цей свій сенс і будучи монолітним пластом, проте розпадається на сукупність більш приватних утворень, що мають і власну діяхронічну традицію. Йдеться про типи правового менталітету окремих культурних регіонів. Дослідження соціально-культурних систем, якими є Європа і Росія, Росія і Україна, дало нам розуміння своєрідності і витоків власної правової ментальності, а разом з цим виявлення тих розумових установок і стереотипів мислення, які входять у протиріччя з процесом оновлення нашого суспільства.

Досліджуючи історію формування українського етносу, а потім і української нації, були виділені наступні чинники, що зробили істотний вплив на своєрідність національної правової ментальності:

– по-перше, складні політичні процеси, що відбувалися на території України впродовж сотень років: з одного боку, довге перебування українських земель під владою польських, угорських і австрійських феодалів сприяло розвитку європейських рис у національному характері, а відповідно і в національній правовій ментальності; з іншого боку, більше ніж 350-річне

перебування України в складі Російської імперії, а потім і в складі СРСР сприяли розвитку діаметрально протилежних рис у національній ментальності де разом з індивідуалізмом, діяльним, раціональним світовідношенням і людиноцентристською античною традицією праворозуміння стали формуватися колективізм або соборність, відчуття власної неповноцінності, песимізм, пасивне ставлення до соціально-правової дійсності, інфантилізм і фаталізм;

– по-друге, не менш сильну дію на формування і національної, і правової ментальності надало християнство. В основі світогляду і світобачення східних слов'ян (росіян і українців) лежить ідея православ'я. Загальновідома характеристика православ'я як ідеї, віддаленої від дійсності (В. Соловйов), пронизаної візантизмом (К. Леонтьєв, В. Соловйов). Проте православ'я українців значно відрізнялося від православ'я росіян, і причина цієї відмінності лежить у близькості до західноєвропейської культури, у постійних зв'язках із Римом, що породжувало такі суперечливі релігійні установки: з одного боку, фаталізм, апокаліпсичні настрої, з іншого - властивий нашому народові здоровий глузд, соціальна активність і елементи індивідуалізму.

Складний і неоднозначний процес формування українського етносу сприяв розвитку в українському народі двох домінуючих і взаємодоповнюючих психологічних типів – землероба-хлібороба, що вів осілий спосіб життя, і воїнамисливця, що кочував по просторах українського степу. Як точно відзначає український філософ Ю. Русов, «тип динамічного козака і пасивного гречкосія».

Обидва психологічних типи українського національного характеру дуже яскраво проявлено в правовій ментальності, де вони виражені як нормативно-правова екстравертність і нормативно-правова інтровертність, з одного боку активна, діяльна позиція, що тяжіє до європейського типу правової ментальності, з іншого – пасивна, конформістська, така, що межує з байдужим ставленням до будь-яких зовнішніх нормативно-правових подразників;

– нарешті, третій, а може бути, і найголовніший чинник, що здійснив вплив на формування правового менталітету нашої нації, – це матримоніальні, тобто пов'язані з шлюбом стосунки. Значення матері у вихованні дітей, забезпеченні наступності звичаїв і норм, її первинна роль у сім'ї при пасивній поблажливості з боку батька призвели до того, що сімейні цінності, родинні узи відіграють важливу роль в українській ментальності. Влада для середнього українця – насильство, якому можна підкоритися лише через страх, а не добровільно. Коли вона слабшає, нерідко настає анархія, оскільки після смерті "батька" (власі) "сини" "матері" (України) прагнуть не допустити один одного на місце, що звільнилося.

Другою особливістю української сім'ї, що також вплинула на формування правової етнічної ментальності, виступив своєрідний принцип розподілу

спадку: в українців все нажите розподілялося порівну між спадкоємцями незалежно ні від віку, ні від статі. Такий тип спадкоємства часто призводив до сварок і образ, оскільки отримана доля часто була дуже малою. Але сам принцип рівності розподілу майна в сім'ї сприяв розвитку відчуття справедливості і часто несвідомо екстраполювався на загально-соціальний рівень, обумовлюючи характерні для української правової ментальності уявлення про природну рівність усіх членів суспільства.

Отже, усі перераховані чинники сприяли розвитку певної рельєфності домінуючих характерологічних типів: з одного боку, індивідуалізм, активність і раціональність, які в сприятливих умовах проявляються в прагненні до справедливості, до відстоювання своєї честі і гідності, у тому числі і в судовому порядку, а в несприятливих соціальних умовах у правовому ідеалізмі, а також у правовому і політичному екстремізмі; з іншого боку, пасивність, конформізм, інфантилізм і фаталізм, які в сприятливих соціальних умовах виявляються як вірність історичним і національним традиціям і звичаям, патріотизм, толерантність, прагнення до незалежності, рівності і братерства, а в несприятливих соціальних умовах виражаються як байдужість до зовнішніх політичних і правових подразників, відхід в особисте життя, скептицизм, недовіра до можновладців, правовий нігілізм.

Таким чином, національна правова ментальність – це таке праворозуміння, яке базується на відчутті справедливості та рівності у відповідності з національними традиціями та звичаями і певною мірою за своїм змістом відображає своєрідність національного характеру.

Суперечливий характер української правової ментальності, що латентно існує в глибинах масового несвідомого, загострюється в періоди соціальних і політичних потрясінь, у періоди складних і хворобливих трансформацій, які відбуваються на наших очах. Масового характеру набувають такі феномени, як політичний і правовий екстремізм з одного боку, з іншого – правовий нігілізм і правовий цинізм.

Третій підрозділ третього розділу «Правовий нігілізм як деформація правової ментальності сучасного українського суспільства» присвячений розгляду причин, наслідків та шляхів подолання феномену правового нігілізму.

Правовий нігілізм у сфері прав і свобод особи, будучи однією із форм деформації правосвідомості, на сучасному етапі розвитку України виступає явищем, що негативно впливає на стан законності, громадського порядку, розвиток позитивної активності особи. Діапазон форм прояву правового нігілізму у вказаній сфері вельми широкий: від віри в неможливість реального використання і захисту законодавчо-гарантованих прав і свобод до віри в можливість безкарного порушення прав людини. Подібні негативні тенденції в свідомо-вольових началах формування і реалізації поведінкових актів суб'єктів суспільних стосунків виступають серйозною перешкодою на шляху

демократичних перетворень українського суспільства, що мають на меті досягнення громадянського миру, згоди і суспільного спокою, реального, а не декларативного проголошення прав людини. У зв'язку з цим такі дослідники, як П. В. Рекотов, Ю. М. Дмитрієнко, П. Г. Давидов та інші відносять правовий нігілізм до негативних чинників державного і суспільного життя, що представляють загрозу національній безпеці, а питання детального вивчення і вироблення стратегії подолання правового нігілізму, особливо у сфері прав людини, набувають практичної і теоретичної значущості і виступають об'єктом уваги вчених, політиків, дослідників, засобів масової інформації.

Висновки. У дисертаційному дослідженні проведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, сутність якого полягає у соціально-філософській рефлексії своєрідності і специфіки правової ментальності, а також у визначенні її місця в структурі національної культури.

Проведене дослідження дає можливість в загальнотеоретичній формі зробити наступні висновки:

1. Правова ментальність як особливий тип мислення з'являється на певному етапі розвитку людської культури і пов'язана з необхідністю теоретичного осмислення таких явищ, як право, закон, держава, політика, справедливість, мораль, добро тощо.

2. Пошуки місця правової ментальності у структурі правової свідомості сприяли виявленню таких елементів, як права культура, права ідеологія та права психологія, з якими права ментальність взаємодіє і одночасно виступає фундаментом цих взаємодій, основою правової свідомості.

3. Завдяки аналізу філософсько-правових теорій встановлено, що до теперішнього часу серед філософів і юристів існує два діаметрально протилежних тлумачення феномену права, які і відображають опозицію між «соціальною етикою» і «політичною етикою». Суттєва відмінність між цими концепціями знаходиться в аксіологічній площині. Основними цінностями природного права є рівність, свобода й братерство, у той же час головними цінностями позитивного права виступають принципи відмінності, нерівності, справедливості (у сенсі *sum cuique*) [лат. кожному своє].

Розвиток демократії в західних країнах спричинив посилення принципів природного права, що відбилося у змісті Конституцій цих країн. Проте опір з боку прихильників політичного або позитивного права розвиває протистояння суспільних сил і призводить до політичних і соціальних криз.

Як нам уявляється, у сучасному українському соціумі домінують цінності природного права, проте вони знаходяться в протиріччі з цінностями правлячої політичної еліти, що лише посилює політичну, економічну, правову, нарешті духовно-етичну ситуацію в нашій країні.

4. Категорія «права ментальність» не має остаточного визначення, перебуває у стані свого становлення та розвитку. Здійснивши аналіз дефініцій

правової ментальності, було сформульовано наступну дефініцію: правова ментальність – це знання і розуміння права, що базується на відчутті справедливості і рівності, що й визначає особливості відношення до права, законності, моралі.

5. Досліджуючи етнічну ментальність, можна досить точно визначити коріння правової ментальності, закладене в звичаях, обрядах, традиціях і табу. Вони сприяють формуванню певних культурних архетипів, установок і стереотипів і визначають особливість і зміст правової ментальності.

6. Специфікою правової ментальності українського соціуму виступає її бінарний характер, який виражається як нормативно-правова екстравертність та нормативно-правова інтровертність.

Нормативно-правова екстравертність виявляється з одного боку, як індивідуалізм, активність і раціональність, які в сприятливих умовах проявляються в прагненні до справедливості, до відстоювання своєї честі і гідності, в тому числі і в судовому порядку, з іншого боку, в несприятливих соціальних умовах вона виявляється у правовому ідеалізмі, а також в правовому і політичному екстремізмі.

Нормативно-правова інтровертність виявляється з одного боку, як пасивність, конформізм, інфантилізм і фаталізм, які в сприятливих соціальних умовах проявляються як вірність історичним і національним традиціям і звичаям, патріотизм, толерантність, прагнення до незалежності, рівності і братерства, а з другого боку в несприятливих соціальних умовах виражаються як байдужість до зовнішніх політичних і правових подразників, відхід в особисте життя, скептицизм, недовіра до можновладців, правовий нігілізм.

7. Досліджуючи феномен правового нігілізму як сутнісного елементу правової ментальності сучасного суспільства, що значно деформує його правову свідомість, ми визначили низку причин, які сприяли появі даного феномену в національній самосвідомості:

а) командно-адміністративна система і феномен радянського права, які ми успадкували і від яких ще не позбавилися;

б) протиріччя між соціально-економічними факторами розвитку суспільства і застарілою законодавчою базою, обтяженою старими стереотипами і установками;

в) недоліки діяльності судової влади і як наслідок – недостатня дієвість системи забезпечення і захисту прав людини;

г) корупція на всіх рівнях не тільки судової, але й законодавчої і виконавчої влади.

8. Основні положення та висновки можуть бути використані у розробці державної концепції розвитку громадянського суспільства, у розробці концепції реформування правової сфери з метою зміцнення законності і правопорядку в нашій країні.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Бондаренко А. В. Идея позитивного, естественного права в европейской правовой культуре / А. Бондаренко // Перспективи . — 2009. — № 2 (46). — С. 17-28.
2. Бондаренко А. В. Правосознание: сущность, структура, особенности формирования и функционирования / А. Бондаренко // Культура народов Причерноморья. — 2011. — № 208. — С. 163-167.
3. Бондаренко А. В. Правовой нигилизм как деформация правового сознания / А. Бондаренко // Наукове пізнання. — 2011. — № 2 (27). — С. 14-17.
4. Бондаренко А. В. Правова ментальність як філософське поняття і соціальне явище / А. Бондаренко // Наукове пізнання. — 2012. — № 1 (28). — С. 14-17.
5. Бондаренко А. В. Содержание правовой ментальности как предмет социально-философского анализа / А. Бондаренко // Перспективи. — 2012. — № 3 (53). — С. 24-30.
6. Бондаренко А. В. Современное образование и проблема формирования правового сознания / А. В. Бондаренко // Традиції та інновації в науці та освіті ХХІ століття. Матеріали міжнародної конференції. 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. — Одеса, 2010 — С. 14-15.
7. Бондаренко А. В. Правовой нигилизм как предмет философского анализа / А. В. Бондаренко // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Матеріали II Міжнародної науково-теоретичної конференції. 17 – 19 травня 2011 р. — Рубіжне-Луганськ-Житомир-Новочеркаськ-Ніш, 2011 — С. 229-234.
8. Бондаренко А. В. Роль идеологии в формировании правовой ментальности социума / А. В. Бондаренко // Методологія та технологія сучасного філософського пізнання. Матеріали міжнародної конференції. 2 – 3 жовтня 2012 р. — Одеса, 2012 — С. 18-19.

АНОТАЦІЯ

Бондаренко А. В. Правова ментальність у національній культурі. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія і філософія історії. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського», Одеса, 2013.

Робота присвячена дослідженню самобутності і своєрідності правової ментальності в національній культурі. У процесі дослідження була визначена

природа права як соціального, історичного та культурного явища, в якому відображалися уявлення людей про божественну справедливість. Поступово розвиваючись, дані уявлення формували своєрідну правову свідомість, яка зазнала з плином часу певних трансформацій.

Аналіз феномену правової свідомості сприяв виділенню в його структурі наступних компонентів: правову ідеологію, правову психологію, правову культуру і правову ментальність, які постійно взаємодіють один з одним, створюючи цілісну картину правової дійсності, однак підкреслено, що саме правова ментальність є тим ґрунтом або підставою, на якому виростають і розвиваються інші складові правової свідомості.

Досліджуючи правову ментальність у діахронії і синхронії, було визначено тісний зв'язок даного феномену з етнічною ментальністю, в надрах якої вона своєрідно розвивається, відчуваючи на собі вплив дуже багатьох чинників, серед яких були виділені наступні: народні звичаї, традиції, звичаї і табу, релігія, зокрема християнство зі своїми моральними установками, а також вплив сімейного виховання, з домінуванням материнського початку в силу ряду історичних, культурних та економічних причин.

Ключові слова: право, правова свідомість, правова ментальність, етнічна ментальність, правовий нігілізм, національна культура, національна правова ментальність.

АННОТАЦІЯ

Бондаренко А. В. Правовая ментальность в национальной культуре. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет им. К. Д. Ушинского», Одесса, 2013.

Работа посвящена исследованию самобытности и своеобразию правовой ментальности в национальной культуре. В процессе исследования была определена природа права как социального, исторического и культурного явления, в котором отражались представления людей о божественной справедливости. Постепенно развиваясь, данные представления формировали своеобразное правовое сознание, которое претерпевало с течением времени определенные трансформации.

Анализ феномена правового сознания способствовал выделению в его структуре следующих компонентов: правовой идеологии, правовой

психологии, правовой культуры и правовой ментальности, которые постоянно взаимодействуют друг с другом, создавая целостную картину правовой действительности. Однако подчеркнуто, что именно правовая ментальность является тем грунтом или основанием, на котором произрастают и развиваются остальные составляющие правового сознания.

Исследуя правовую ментальность в диахронии и синхронии, была определена тесная связь данного феномена с этнической ментальностью, в недрах которой она своеобразно развивается, испытывая на себе влияние очень многих факторов, среди которых были выделены следующие: народные обычаи, традиции, нравы и табу, религия, в частности христианство со своими моральными установками, а также влияние семейного воспитания с доминированием материнского начала в силу ряда исторических, культурных и экономических причин.

Анализ содержания правовой ментальности способствовал определению ее характерных особенностей, которые на современном этапе развития общества выражены как нормативно правовая экстравертность и нормативно правовая интровертность.

Нормативно правовая экстравертность проявляется с одной стороны, как индивидуализм, активность и рациональность, которые в благоприятных условиях выражаются в стремлении к справедливости, к отстаиванию своей чести и достоинства, в том числе и в судебном порядке, а в неблагоприятных социальных условиях – в правовом идеализме, а также в правовом и политическом экстремизме.

Нормативно правовая интровертность проявляется с одной стороны, как пассивность, конформизм, инфантилизм и фатализм, которые в благоприятных социальных условиях выражаются как верность историческим и национальным традициям и обычаям, патриотизм, толерантность, стремление к независимости, равенству и братству. А в неблагоприятных социальных условиях выражаются как безразличие к внешним политическим и правовым раздражителям, отход в личную жизнь, скептицизм, недоверие к власти предрержащим, правовой нигилизм.

Исследуя феномен «правовой нигилизм» и его роль в сфере прав и свобод личности, мы определили, что, будучи одной из форм деформации правосознания, на современном этапе развития Украины он выступает явлением, которое негативно влияет на состояние законности, общественного порядка, развитие позитивной активности личности. Диапазон форм проявления правового нигилизма в указанной сфере весьма широкий: от веры в невозможность реального использования и защиты, законодательно гарантированных прав и свобод до веры в возможность безнаказанного нарушения прав человека. Подобные негативные тенденции в сознательно волевых началах формирования и реализации поведенческих актов субъектов

общественных отношений выступают серьезным препятствием на пути демократических преобразований украинского общества, которые имеют целью достижение гражданского мира, согласия и общественного покоя, реального, а не декларативного провозглашения прав человека.

В свою очередь, исследование современных процессов объективного и субъективного характера, которые детерминируют правовой нигилизм, показало, что решение этой проблемы зависит от изменений как минимум в пяти отраслях: в отрасли текущего законодательства и правотворчества; в отрасли правоприменения; в отрасли экономики; в отрасли юридической науки и юридического образования; в отрасли гражданского общества и личной инициативы.

Ключевые слова: право, правосознание, правовая ментальность, этническая ментальность, правовой нигилизм, национальная культура, национальная правовая ментальность.

ANNOTATION

Bondarenko A. V. Legal mentality in a national culture. Manuscript.

Dissertation on the competition of graduate degree of candidate of philosophical sciences on speciality 09.00.03 is social philosophy and philosophy of history. Public institution the «Pivdenoukrainsky national pedagogical university the name of K. D. Ushinskogo», – Odessa, 2013.

Work is devoted to research of originality and originality of legal mentality in a national culture. In the process of research nature of right was certain as the social, historical and cultural phenomenon in which the pictures of people were reflected of divine justice. Gradually developing, these presentations formed original legal consciousness which suffered in time certain transformations.

The analysis of the phenomenon of legal consciousness was instrumental in a selection in his structure of the followings components: legal ideology, legal psychology, legal culture and legal mentality, which constantly co-operate with each other, creating the integral picture of legal reality, however underline, that exactly legal mentality is that soil or foundation on which sprout and develop other constituents of legal consciousness.

Investigating legal mentality in diachronic and synchronic retained close connection of this phenomenon with ethnic mentality, in the bowels of the earth of which it develops originally, testing on itself influence very much of many factors among which were selected followings: folk consuetudes, traditions, dispositions and taboo, religion, in particular christianity with the moral settings, and also influence of domestic education, with prevailing of the maternal beginning by virtue of row of historical, cultural and economic reasons.

Keywords: legal, legal maid, legal mentality, ethnic mentality, legal nihilizm, national culture, national legal mentality.

Підписано до друку 16.05.2013.
Обсяг 0,9 друк. арк. Формат 60x90/16
Тираж 110 прим. Папір друкарський. Різографія.
Інформаційно-видавничий центр
ПНПУ імені К. Д. Ушинського
65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26